

SOCIAL SCIENCES STUDIES JOURNAL

SSSjournal (ISSN:2587-1587)

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:4, Issue:21
sssjournal.com

pp.3674-3682
ISSN:2587-1587

2018
sssjournal.info@gmail.com

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 15/06/2018 | The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 30/08/2018
Published Date (Makale Yayın Tarihi) 31.08.2018

GAZÂLÎ'NİN ONTOLOJİSİNDE TANRI VE ÂLEM¹

GOD AND WORLD IN THE ONTOLOGY OF AL-GHAZALI

Arş. Gör. Abdullah AKGÜL

Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri/Din Felsefesi,
abdullahakgul@erciyes.edu.tr Kayseri/Türkiye

ÖZ

Bu makalenin amacı, Gazâlî'nin Tanrı ve âlem anlayışını ontolojik temelde ortaya koymaktır. Bununla birlikte o, âlemin varoluş amacını Tanrı'yı tanıtmak olarak temellendirdiği için, böyle bir çalışmada, konunun epistemolojiden kesin sınırlarla ayrılması zor gözükmemektedir.

Gazâlî eserlerinde varlıkları farklı açılardan sınıflandırsa da onun ontolojisinde, varlık kümesi en temelde Tanrı ve Tanrı'nın fiillerinden meydana gelir. Tanrı, zatı gereği zorunlu, kendisi dışındaki mevcudatın kaynağı olarak onlardan mukaddes ve münezze olan, biricik varlıktır. O, kendi zatı ile kaim sıfatlara sahiptir. Bu sıfatlar, ne O'dur, ne de O'ndan başkasıdır. Zat ve sıfatları itibariyle Tanrı, yaratılmışlara benzemekten ve onlar tarafından bilgi ve tecrübe ile ihata edilmekten münezzehtir. Gazâlî, Tanrı hakkında konuşurken takdis ve tenzihî önelemekle birlikte, onun tenzih anlayışı, Tanrı'yı âlemden uzaklaştıran bir anlayış değildir. Tam tersine o, eserlerinde, Tanrı'nın kullarına her şeyden daha yakın olduğunu sıklıkla vurgular.

Âlem ise, Tanrı'nın zatı ve sıfatları dışındaki bütün varlıklardır. Bu haliyle tüm varlıklar, Tanrı'nın fiilidir. Her ne kadar âlem, Tanrı dışında bir varlık sahası olarak isimlendirilse de, hakikatte varlığının kaynağı ve devamı Tanrı'ya tâbidir. Gazâlî, âlemi de kendi içinde mülk ve melekût olarak ikiye ayırır. Mülk âlemi melekût âlemini tanıttır. Tanrı'nın fiili olarak her ikisi de Tanrı'ya ilişkin bilgi vericidir. Âlem, kendisi vasıtasıyla Tanrı bilinsin diye yaratılmışlardır. İlgili amacı dışında kullanımı ise nimete nankörlük etmektir.

Anahtar Kelimeler: Din felsefesi, Gazali, Ontoloji, Tanrı, Âlem

ABSTRACT

The purpose of this article is to reveal al-Ghazali's understanding of God and world on the ontological basis. He bases the purpose of existence of the world with to know God. In such a study, it is difficult to distinguish ontology from epistemology.

Al-Ghazali classifies beings in different perspectives. However, all beings consist of the God and acts of God. God is a unique entity, which is compulsory, source of existence and sacred. His adjectives are with him. God is completely different from what he created. Creatures cannot fully grasp it. God is not far from the world, but he is very close to his servants.

The world is everything outside of God and his attributes. All beings are acts of God. The world owes its existence and continuation to God. The world that is the act of the God actually introduces us to the God. The purpose of the creation of the world is to introduce God.

Keywords: Philosophy of Religion, al-Ghazali, Ontology, God, World

¹ Bu makale "Gazali'de Dini Tecrübe" adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

1.GİRİŞ

Gazâlî, bütün mevcudatın Tanrı ve O'nun fiillerinden müteşekkil olduğunu kabul eder.² Yani varlıklar kümesi temelde Tanrı'nın zatı, sıfatları ve fiillerinden meydana gelmiştir. Öncelikle Gazâlî'nin varlık sınıflandırmalarına değinip, daha sonra O'nun Tanrı ve âlem anlayışını bu çerçevede ele alalım.

Gazâlî, eserlerinde farklı yönlerden, farklı varlık sınıflandırmaları yapar. Bu sınıflandırmalardan bazıları şu şekildedir: ruhani-cismani olmak açısından varlıklar; kaynağı açısından varlıklar; kemâl açısından varlıklar; canlı olup olmamaları açısından varlıklar; bir mekâna ihtiyaç duyup duymamaları açısından varlıklar; hayale girip-girmemeleri açısından varlıklar...

Gazâlî, *Faysalu't-Tefrika* adlı eserinde, varlık için beş sınıf sayar; His ve aklın dışında varlığı sabit olan *Zatî varlık*; kişiye mahsus olan *Hissî varlık*, *Hayalî*, *Aklî* ve *Şibhî varlık*.³ Ayrıca o, *İhya'*da da âlemdeki varlıklara ilişkin dörtlü bir derecelendirme yapar. Bunlardan birincisi, varlığın cismani vücuttan önceki hali olan Levh-i Mahfuz'daki vücudu; ikincisi, hakikî vücudu; üçüncüsü, hayalde oluşan sureti; dördüncüsü ise kalpte oluşan suretidir. Bunlardan bazısının ruhani, bazısının da cismani olduğunu, ruhani olanların da kendi aralarında derecelerinin bulunduğunu söyler.⁴

Gazâlî, kaynağı açısından varlığı; varlığı kendinden olanlar ile var olmak ve varlığını devam ettirmek için başkasına muhtaç olanlar şeklinde ikiye ayırır. Birinci gruba "*Zatî gereği zorunlu [vâcibun bizatihî] varlık*", ikinci gruba ise "*mümkün varlık*" ismini verir.⁵ Varlığını başkasına borçlu olup, kendi başına var değil de başkasına nispetle var olana *varlık* denmesini de müstear olarak kabul eder. O halde *varlık* ismine layık olan yani gerçek manada var olan, varlığı kendinden olandır. Gerçek varlık Tanrı'dır, O'nun dışındaki her şey, kendi nefesine bakan yönüyle yokluk, O'na bakan yönüyle varlık sayılır.⁶ Kendi nefsiyle kaim olma, kendisi dışındaki varlıkların onun sayesinde ayakta durabilmesi ve kendisi olmadığı takdirde eşya için bir varlık tasavvur edilememesi anlamında *kayyum* vasfı sadece O'na layiktir.⁷

Kemâl açısından varlıkları, kâmil ve nakıs olarak ikiye ayıran Gazâlî'ye göre; kâmil olanlar daha üstün olmakla birlikte, onların da kendi içinde dereceleri vardır. Kemâlin en üst derecesi *Bir'e* yani Tanrı'ya mahsustur. Hatta O'nun dışındakiler için mutlak kemâl yoktur, sadece mutlak kemâle yakınlık dereceleri vardır. Gazâlî burada, varlıklar içinde en aşağı kısma, yani mutlak kemâlden en uzak noktaya cisimleri yerleştirir. O, her zaman yaptığı gibi, buradaki uzaklığın mekânsal değil, rütbe ve derece itibarıyla olduğunu da vurgular. Canlı olup olmamaları açısından yaptığı ayırmada ise canlı olanları ölü olanlardan daha şerefli ve kâmil görür. Canlı varlıkları da kendi aralarında, melekler, insanlar ve hayvanlar olarak ayırır.⁸

Bir mekâna ihtiyaç duyup duymama bakımından da varlığı ikiye ayıran Gazâlî; *araz* ve *sıfatları*, bir mekâna ihtiyaç duyanlar; *cevherleri* ise bir mekâna ihtiyaç duymayanlar olarak belirler. Araz ve sıfatlar bir mekânda bulunmaksızın var olamazlar. Cevherler ise her ne kadar bir mekân olmadan varlıklarını sürdürebilseler de, var olmaları ve varlıklarını devam ettirebilmeleri için bir başkasına muhtaçtırlar. Varlığı ve varlığının devamı kendinden olan, hatta bütün eşyanın var olmasının ve varlığını sürdürmesinin kaynağı olan Tanrı'dır.⁹

İdrak edilebilen şeyleri, hayale giren ve hayale girmeyenler şekliyle ikiye ayıran Gazâlî; Tanrı'nın zatını ve ayrıca ilim, kudret, irade gibi cismani olmayan şeyleri hayale girmeyenler kısmında sayar.¹⁰ Ona göre, en yüce olan varlık, cisim olmadığı gibi bir mekânda da değildir. Herhangi bir mekânda ve yönde bulunmayan varlığın kavranamaz [gayr-ı mefhûm] olacağı iddiasına şöyle cevap verir: Eğer kişi bu ifadeyle hayal ve tasavvur edilemeyen bir şeyi kastediyorsa, bu söz Tanrı için doğrudur fakat O'nun mevcudiyetinin, akli delil ile bilinmeyeceğini kastediyorsa, böyle bir iddia kabul edilebilir değildir. Zira O'nun varlığına dair akli deliller vardır. Söz gelimi utanma, kızarma ve sevgi gibi şeylerin bir rengi ve tasavvuru yoktur ve hayal

² Ebû Hâmid Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsna* (Dimeşk: Matbaatu's-Sabah, 1999), 41; Ebû Hâmid Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2005), 891; Ebû Hâmid Gazâlî, *el-Erbâin fi Usûlü'd-Dîn* (Beirut: Dâru'l-Minhâc, 2011), 49; Ebû Hâmid Gazâlî, "İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm", içinde *Mecmûatü Resâilü'l-İmami'l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.), 337.

³ Ebû Hâmid Gazâlî, "Faysalu't-Tefrika", içinde *Mecmûatü Resâilü'l-İmami'l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.), 257.

⁴ Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, 897.

⁵ Ebû Hâmid Gazâlî, *Meâricu'l-Kuds fi Medârici Ma'rifeti'n-Nefs* (Beirut: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1988), 161.

⁶ Ebû Hâmid Gazâlî, "Mişkâtü'l-Envâr", içinde *Mecmûatü Resâilü'l-İmami'l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.), 293; Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsna*, 44.

⁷ Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsna*, 109; Ebû Hâmid Gazâlî, "el-Ecvibetü'l-Gazâlîyye fi'l-Mesâilü'l-Uhrevîyye el-Maznûnu's-Sağır", içinde *Mecmûatü Resâilü'l-İmami'l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.), 386.

⁸ Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsna*, 31.

⁹ Gazâlî, 109-10.

¹⁰ Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, 1675.

edilemez ama bunlar açıkça bilinen hakikatlerdir.¹¹ Buna göre Tanrı, idrak edilebilen fakat hayal edilemeyen yani hayale girmeyen bir varlıktır.

2. BİRİCİK VARLIK: TANRI

Müslüman bir düşünür olarak Gazâlî için, tek olan ve tanrısal sıfatları kendisinde toplayan hakikî varlığın ismi *Allah*'tır. Bu isim, tüm tanrısal sıfatları kendisinde toplayan zata işaret eder. Aynı zamanda *Allah* lafzı, sıfatlara da referansta bulunur. Bu isim, mecaz ya da hakikî anlamda O'ndan başkası için kullanılmaz.¹²

Gazâlî, eserlerinde Tanrı'dan bahsederken O'nun zatı, sıfatları ve fiilleri şeklinde bir ayrımı gözetir. O'nun zatına ilişkin bilgi verirken farklı sıralamalar sunar. Söz gelimi, *el-İktisâd* adlı eserinde on temel esas ortaya koyar. Bunlar; bir sebebe muhtaç olmamak; ezeli olmak; ebedî olmak; yer kaplamamak; cismanî olmamak; araz olmamak; yönü olmamak; arşa kurulmakla nitelenmekten münezze olmak; ahirette gözle görülebilmek ve bir olmaktır.¹³ Gazâlî başka bir yerde de, *zâtı gereği zorunlu [vâcibun bizatihî] varlık* için sekiz özellik belirler. Bu varlık, araz olamaz; cisim olamaz; suretin misli olamaz (çünkü suret maddeye taalluk eder); varlığı mahiyetinin gayrı olamaz; onun da kendisine taalluk edeceği bir şekilde başkasına taalluk edemez; birbirine illet olacak şekilde başka bir şeye taalluk edemez; iki tane olamaz; kendisi dışındaki tüm varlıkların kendisinden sadır olması gerekir.¹⁴

Gazâlî'nin *İhya*'da ve daha sonra yazdığı eserlerinde Tanrı'yı söz konusu ettiği kısımlarda, üzerinde en çok durduğu ve sıklıkla vurguladığı konu takdis ve tenzih olmuştur. Burada onun Tanrı'ya ilişkin düşüncelerinde, insanların çoğunun O'nu cismanî olarak vehmetmelerini kuvvetle muhtemel gördüğünü söyleyebiliriz. "*Allah'ın ilmîni bizim ilmimiz gibi, kudretini de bizim kudretimiz gibi düşünürsen, bunun sonu teccime uzanır.*"¹⁵ diyen Gazâlî; vahiyyle gelen müteşabih haberlere karşı, *avam* diye tabir ettiği, dini konularda derinlemesine bilgi sahibi olmayan kimselerin takınması gereken tavırları sıralarken birinci sırada takdisi sayar. Tanrıya ilişkin bir takdisten de, O'nu cismaniyetten ve cisimlerde bulunan özelliklere sahip olmaktan tenzih etmeyi anlar.¹⁶ O, bu konuda şöyle der: "*Allah hakkında cismaniyet muhaldir ve O, bundan mukaddestir. Allah'ın uzuvlardan mürekkep bir cisim olduğunu düşünen kişi, bir puta kulluk ediyordur çünkü her cisim mahlûktur ve mahlûka ibadet küfürdür.*"¹⁷ Müteşabih haberlere ilişkin sorularla karşılaşan vaizlerin, tevil ve tafsilata dalarak cevap vermelerini haram kabul eden Gazâlî, bu kişilere; takdis, teşbihi nefy ve cismaniyetten münezze olma konularında mübalağa etmeyi tavsiye eder.¹⁸

Tanrı'ya imanın aşamalarında yaptığı üçlü bir sıralamada da Gazâlî, ilk sıraya takdisi koyar. Ona göre; kişi, mukaddes bir Tanrı anlayışı ile yola çıkarsa, O'nun kendisinden başka mukaddes olmayan tek mukaddes olduğunu da bilecektir ve bu tevhiddir. Tek olan Tanrı inancına ulaşan insan, üçüncü aşamada; âlemde mevcut olan her şeyin, sadece bu "*bir*"den olduğu marifetine ulaşır. Ulaştığı bu son nokta, takdisi, tevhidi, Tanrı'nın kudretinin kemâlini ve O'nun hakikî fail olmasını içerir.¹⁹

İnsanların Tanrı'yı tanımak için kendi sıfatlarından yola çıktıklarını, kendilerindeki kemâl nitelikleri Tanrıya atfederken, noksan nitelikleri de tenzih ettiklerini söyleyen Gazâlî, Tanrı'nın her iki nitelemeden de münezze olduğunu savunur; "*O, yaratılmışlar için tasavvur edilen tüm sıfatlardan ve bu sıfatların benzerlerinden de münezze ve mukaddestir*" der.²⁰ Ayrıca, Allah'ın *el-Kuddûs* ismini açıklarken de; O'nun, duyuların idrak ettiği, hayalin tasavvur ettiği, içerisinde vehim barındıran, kalbi kaplayan, fikrin hüküm verdiği her şeyden münezze olduğunu vurgular.²¹

Tanrı'ya ilişkin doğru bir inanç nasıl olmalıdır, sorusuna Gazâlî; "*doğru inanç, ta'til, ilhad, teşbih, tecsim, tekyif, naks, hulûl, ittihad, ibaha içermemelidir. Doğru inançta, tenzih, azamet ve kibriya olmalıdır. Allah, cisim değil, cismani de değildir. Ruh değil, ruhânî de değildir. Cevher değil, cevherlerin kendisine hulûl ettiği de değildir*" şeklinde cevap verir.²² Gazâlî, *İhya*'nın *Kavâidü'l-Akâid* kitabına Tanrı hakkında tenzih ile başlar ve şunları söyler; *Allah, musavver bir cisim, mahdud mukadder bir cevher değildir. Ne takdir ve ne de*

¹¹ Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, 49-50.

¹² Gazâlî, 45; Ebû Hâmid Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1962), 138.

¹³ Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, 24-73.

¹⁴ Gazâlî, *Meâricu'l-Kuds fi Medârici Ma'rifeti'n-Nefs*, 161-63.

¹⁵ Ebû Hâmid Gazâlî, "Mi'râcû's-Sâlikîn", içinde *Mecmûatü Resâli'l-İmami'l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.), 55.

¹⁶ Gazâlî, "İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm", 320.

¹⁷ Gazâlî, 321.

¹⁸ Gazâlî, 324.

¹⁹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, 1423.

²⁰ Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ*, 51-52.

²¹ Gazâlî, 51.

²² Ebû Hâmid Gazâlî, "Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn", içinde *Mecmûatü Resâli'l-İmami'l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.), 140-41.

*inkısamı kabul yönüyle cisimlere benzer. O, cevher değildir, cevherler ona hulûl etmez; araz değildir, arazlar kendisine hulûl etmez. Hiçbir varlık O'na misli değildir. Onun misli yoktur. O da hiçbir şeyin misli değildir. O'nun için miktar ve yer tayin edilemez. Cihetler O'nu ihata edemez. Yerler ve gökler O'nu çevreleyemez. Kuluna şah damarından daha yakındır. O'nun zâtı, cisimlerin zâtına benzemediği gibi yakınlığı da cisimlerin yakınlığı gibi değildir. O, hiçbir şeye hulûl etmez; O'na da hiçbir şey hulûl etmez. Zaman ve mekânı yaratmıştır ve onların kuşatma ve sınırlamasından yücedir.*²³

el-Erbain adlı eserinde de benzer bir tenzih vurgusunda bulunduktan sonra Gazâlî, “*bunlarla birlikte O, kula her şeyden daha yakındır*” cümlesini eklemeyi de ihmal etmez. Tanrı'nın insana ne kadar yakın olduğunu söylerken bile, bu yakınlığın cisimlerin yakınlığına benzemediğini de tekrar hatırlatır.²⁴ Dolayısıyla Tanrı, insana en yakın olan fakat bu yakınlığı da cismani olmaktan münezzehtir.

Gazâlî'nin, eserlerini yazarken kullandığı dili, ilgili muhatapları esas alarak belirlediği, genel kabul gören bir görüştür. Buradan yola çıkarak; Tanrı'yı aşkınlaştırıp âlemden uzaklaştırma ihtimali olan filozofları muhatap aldığı eserlerinde, O'nu âleme yakınlaştırma çabası içerisinde olduğunu; bununla birlikte, Tanrı'ya ulaşmaya çalışırken, O'nu insanla birleşme durumuna getirme ihtimali olan halkı ve sûfilere muhatap aldığı eserlerindeyse *takdis* ve *tenzih* edici bir dil kullandığını söyleyebiliriz.

Tanrı'nın zâtına ilişkin bu kadar tenzihçi yaklaşan Gazâlî acaba O'nun sıfatları konusunda ne düşünmektedir? Bu konuda, iki temel fikrinden söz edebiliriz: birincisi, sıfatlar zat ile kaim olmalarına rağmen zâtın kendisi değildirler; ikincisi ise sıfatları bilmek, zâtın hakikatini bilmek değildir.

Gazâlî, *el-İktisâd* adlı eserinin, Tanrı'nın sıfatlarına ayırdığı ikinci bölümünde, yedi adet sıfatı, iki ayrı başlık altında inceler. Birincisinde, kudret, ilim, hayat, irade, işitme, görme, kelam sıfatlarını tek tek ele alıp açıklar. İkincisinde ise bu sıfatları birbirleriyle ilişkileri açısından ele alıp, ortak ve farklı yönlerine ilişkin dört hüküm ortaya koyar. Buna göre, O'nun sıfatları zâtının kendisi değil fakat bu zat ile kaimdirler. Bununla birlikte sıfatlar hâdis değil, kadimdirler. Bu sıfatlardan türetilen isimler de O'nun için ezeli ve ebedî olarak kullanılabilirler.²⁵ Gazâlî, sıfatların Tanrı'nın zâtında bir çokluğa sebep olduğu düşüncesini kabul etmez ve “*sıfatlar ne O'dur, ne de O'ndan başkasıdır*” görüşünü benimser.²⁶

“*Tanrı'nın sıfatlarını vahiyde geldiği şekliyle bilmek Tanrı'nın zâtının hakikatini bilmek midir?*” sorusuna Gazâlî'nin cevabı ismin müsemmeden farklı olduğudur. Çünkü isimden sorulduğu zaman, “*o nedir?*” [mâ hüve] diye sorulur, müsemmeden sorulduğu zamansa çoğunlukla “*o kimdir?*” [men hüve] diye sorulur.²⁷ “*İnsan nedir?*” sorusuna verilecek cevap onun âlim, uzun ve beyaz olması değildir. “*O âlimdir, kâtiptir*” şeklindeki bir cevap bu soruya uygun düşmez. Zira bu onun mahiyetini talep eden sorudur. *Kâtibin* mefhumu kendisinde kitabet fiili bulunan belirsiz bir şeydir. Bununla işaret edilenin bir insan olduğu anlaşılabilir fakat bu, lafzın mefhumu üzerine zait birtakım deliller ve harici şeylerle olur. Aynı şekilde *yaratıcı*, *yaratmanın* ismi değildir, *yaratma* ona dâhildir. *Yaratıcı*, kendisinden yaratma sadır olan zâtın ismidir. Bu ismin mefhumu zattır fakat zâtın hakikati değildir. Sadece o sıfatın kendisine izafe edilmesidir. Babalıktan anlaşılan şeyin kişinin zâtı değil, çocuğun ona izafesi olduğu gibi.²⁸ Dolayısıyla Tanrı'nın sıfatlarını bilmek, O'nun zâtının hakikatini bilmek değildir.

Bir konuda akılların anlayışının [fehm] eksik kalmasını iki sebebe bağlayan Gazâlî, bunlardan birincisinin, fehmedilen şeyin gizliliğinden; diğerinin ise çok açık olmasından kaynaklandığını belirtir. İkincisine örnek, yarasanın gece görüp, gündüz görmemesi gibidir. Görmemesinin sebebi gündüzün gizliliği değil, yarasanın gözünün zayıflığıyla birlikte gündüzün zühurunun şiddetidir. Zıttı olmayan şeyin idraki zordur. Güneş hiç batmasa, ışığın ondan geldiğini çok zor idrak ederdik.²⁹

Tanrı, tecrübe sınırlarımıza giren eşyadan münezzehtir ve aşkın olmakla birlikte, varlıklar kümesindeki en zâhir olandır. O'nun apaçıklığı ile bilinip tanınması arasında ters orantı vardır. Gazâlî, konuyu şöyle misallendirir; bir yazının varlığından hareketle, onu yazan kişinin hayat sahibi olduğu, yazı yazmak için bir ilminin olduğu, bunu yapmaya kudreti ve iradesi olduğu sonucuna ulaşırız. En açık şekilde bu sıfatları biliriz. Bununla birlikte onun batınî sıfatları olan şehvet, gazap, sağlıklı olması veya hasta olması gibi halleri

²³ Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, 106; Ebû Hâmid Gazâlî, “Kavâidü'l-Akâid fi't-Tevhîd”, içinde *Mecmûatü Resâilü'l-İmami'l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.), 174.

²⁴ Gazâlî, *el-Erbain fi Usûlü'd-Dîn*, 40-41.

²⁵ Gazâlî, 79-159.

²⁶ Ebû Hâmid Gazâlî, “el-Maznûnu bihî alâ Ğayr-i Ehlihî - Maznûnu Kebîr”, içinde *Mecmûatü Resâilü'l-İmami'l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.), 361.

²⁷ Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ*, 13.

²⁸ Gazâlî, 15-16.

²⁹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, 1686.

bilemeyiz. Bazı zahiri sıfatlarını da bilemeyiz. Söz gelimi, kişinin boyunu, ten rengini bilemeyiz. Zâhir ve bâtin hislerimizle idrak ettiğimiz ve şahit olduğumuz; taş, bitki, ağaç, hayvan, gök, yer, yıldız, deniz, ateş, hava, cevher ve araz gibi ne varsa hepsi zaruri olarak, Tanrı'nın varlığına, kudretine, ilmene ve diğer sıfatlarına şahitlik eder. Âlemde olan her şey, yaratıcısının, müdebbir, musavvir, ve muharrikinin apaçık şahididir. Bu durum, yazıyı görüp, yazarının hayat sahibi olduğunu bilmek kadar açıktır. Âlemdeki her zerre, lisanı hal ile mevcudiyetinin ve hareketinin kendisinden olmadığını, bir yaratıcı ve hareket ettiriciye muhtaç olduğunu söyler.³⁰

Buraya kadarki kısımdan hareketle Gazâlî'nin, Tanrı'ya ilişkin her ne kadar teşbihî bir dil kullansa da tenzihçi bir tavır takındığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Zat ve sıfatları itibariyle Tanrı, yaratılmışlara benzemekten ve onlar tarafından ihata edilmekten münezzehtir. Gazâlî'ye göre, Tanrı'ya atfedilen ve O'nun fiillerinden türetilmiş olan isimlerinin künhüne vakıf olmak ancak O'nun fiillerini bilmekle [fehm] mümkündür. Tüm mevcudat Tanrı'nın fiilidir ve insanların bunları mufassal olarak bilmeleri beklenemez. Fiilleri mücmel olarak bilmek ise mümkündür ve *"kişinin Allah'ın isimlerine ilişkin marifetten nasibi, fiillerine ilişkin marifetinin genişliği oranındadır."*³¹

Sonuç olarak Tanrı, zatı ve zatıyla kaim sıfatlarıyla yaratılmışlara benzemez ve O, hakikatine kendisi dışındakilerin ulaşamayacağı bir varlıktır. Tanrı'nın zatı söz konusu olduğunda, diğer bir ifadeyle Tanrı'nın zatına ilişkin bir tecrübe gündeme geldiğinde Gazâlî'nin altını özellikle çizdiği ve kesinle vurguladığı şey tenzih ve takdistir. Şayet bu şekilde bir sınırlandırma getirilmezse insan, Tanrı'yla birleştiğini zannedebilir ki bu da temelde İslam'ın, özelde de Gazâlî'nin Tanrı anlayışına ters düşer. Tanrı'nın zatının künhünü ihata etme yolu kendisine kapalı olan insan, O'nun sıfatlarını da yine O'nun fiillerinden yola çıkarak tanıyabilir. Ancak, O'nun zatı dışındaki tüm mevcudatın, O'nun fiili olması ve fiillerinin de sonu olmaması sebebiyle sıfatlarının hakikatine ulaşmayı başarmak da mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte zatı ve sıfatları itibariyle münezzehtir olan Tanrı'yı tanımanın ve O'nu tecrübe etmenin tek yolu fiilleridir. Şimdi Tanrı'nın fiilleri konusuna, diğer bir ifadeyle Gazâlî'nin, tamamını Tanrı'nın fiili olarak kabul ettiği *âlem* konusuna geçebiliriz.

3. TANRI'NIN FİİLİ: ÂLEM

Zâtî bir varlık olan Tanrı'nın fiillerini, *âlemler* kelimesiyle karşılayan Gazâlî, *el-Munkız*'da, *âlemler* kelimesiyle varlık sınıflarını [ecnâsu'l-mevcûdât] kastettiğini söyler.³² Çalışmamızın başında da işaret ettiğimiz gibi o, varlıklar kümesini *Tanrı* ve *âlem* şeklinde ikiye ayırmış, her ne kadar ikisi ayrı ayrı kendi başına varlık olsa da hakikatte varlığın kaynağını Tanrı'ya bağlamış ve âlemin varlığını ona tabi kılmıştır.

Gazâlî'nin, Tanrı'nın fiilleri konusunda iki temel esasa dayandığını söyleyebiliriz. Bu esaslardan birincisi Tanrı'nın hakikî fail olması, ikincisi ise fiillerinde zorunlu olmamasıdır. Hakikatte failin bir olduğunu anlamayı, insanın ulaşabileceği bir kemâl derecesi olarak gören Gazâlî, *"mükâşefe kapıları sana açıldığı zaman; bu durum, göz ile müşahede etmekten daha tam bir şekilde açıklığa kavuşur"*³³ der. Tanrı'dan başkasının fail olmaması ile insanın şeriat tarafından fail görülüp sorumlu tutulması arasında görünüşte bir çelişki olduğunun farkında olan Gazâlî, burada fail kelimesine iki ayrı anlam verilerek meselenin halledilebileceğini düşünür. Şöyle ki mahkûmun boynunu vuran cellat ile ona bu emri veren hâkimin ikisi de faildir fakat failliklerine yüklenen anlam farklıdır.³⁴

Gazâlî'ye göre âlemde, müsebbeplere yönelmesi için sebepler koymak suretiyle bir düzen oluşturan Tanrı, icmalî ve tafsilî olarak tüm sebeplerin müsebbibidir [müsebbibü'l-esbâb].³⁵ Dolayısıyla âlemde her ne oluyorsa temelde hakikî faili Tanrı olmaktadır. Hatta Gazâlî Tanrı'dan başka failin olmadığını, failliğin hakikatte Tanrı için, mecazen başkaları için kullanıldığını söyler.³⁶

Tanrı'nın fiillerinde zorunlu tutulmayacağını kabul eden Gazâlî, *el-İktisâd* aslı eserinin ilgili bölümünün başında *"O'nun tüm fiilleri mümkün/ihtiyarîdir [câiz], bunlardan hiçbirini zorunluluk [vücûb] ile vasıflanamaz"* ifadesini kullanır. Söz gelimi O, kullarına güç yetiremeyecekleri şeyleri mükellef tutmamak zorunda değildir; kullar için en uygun olanı [aslah] gözetmek zorunda değildir; itaat edene mükâfat vermek zorunda değildir.³⁷ Peki, bu Tanrı'nın adaletine ters düşmez mi? Gazâlî'ye göre, O'nun haricinde var olan

³⁰ Gazâlî, 1685.

³¹ Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ*, 80.

³² Ebû Hâmid Gazâlî, "el-Munkızu mine'd-Dalâl", içinde *Mecmûatü Resâli'l-İmami'l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.), 598.

³³ Gazâlî, *Ihyâ-u Ulumi'd-Dîn*, 1606.

³⁴ Gazâlî, 1615.

³⁵ Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ*, 73; Gazâlî, "Mi'râcü's-Sâlikîn", 82.

³⁶ Gazâlî, *Ihyâ-u Ulumi'd-Dîn*, 1617.

³⁷ Gazâlî, *el-İktisâd fî'l-İtikâd*, 160-201.

her şey en mükemmel şekilde, adaletin bir tecellisi ile var olmuştur. O'nun adaleti kulların adaleti ile kıyas edilemez. Zira kulların adaleti, başkasının malında tasarrufa referansla açıklanır fakat her şey O'nun mülkü olduğu için kendi mülkü üzerindeki fiilleri, bizim anladığımız adalet kavramıyla açıklanamaz. Mülk O'nun olduğu için, zulüm de söz konusu değildir.³⁸

Âlem hakkında Gazâlî: *Âlemler ikidir, ruhanî ve cismanî. Bunlara, hissî ve aklî ya da ulvî ve süflî diyebilirsiniz. Onlar, kendi nefisleri bakımından cismanî-ruhanî; gözün idraki bakımından hissî-aklî; birbirlerine nispetle de ulvî-süflîdir. Ayrıca birincisine mülk ve şehadet, ikincisine gayb ve melekût âlemleri de denir*³⁹ şeklinde bir açıklama yaparak, Tanrı'nın fiilleri dediği âlem konusunda da ikili bir ayırım gözetmiştir.

Gazâlî'ye göre, *“melekût âlemine nispetle şehadet âlemi, öze nispetle kabuk, ruha nispetle beden, nura nispetle zulmet, yükseğe nispetle aşağı gibidir.”* Bundan dolayı o, melekût âlemine *‘ulvî, ruhanî, nuranî âlem’*, şehadet âlemine ise *‘süflî, cismanî, zulmanî âlem’* isimlerinin verilebileceğini söyler.⁴⁰ Bu ikili ayırmada, birinci sıradakiler duyuları aşan âlemi, ikinci sıradakiler ise duyularla algılanan yani hayvanlar ile insanların idrakte müşterek oldukları âlemi ifade etmektedir. Gazâlî, ayetlerde sıklıkla; *“gökler ve yer”* şeklinde geçen tabiri, bu ikili ayırımı desteklemek için kullanır.⁴¹ Burada dikkat çekilmesi gereken konu, ayetlerde yerin tekil, *göklerin* ise çoğul kullanılıyor olmasıdır. Dolayısıyla, hayvanlardan farklı olarak melekût âlemine yolculuk yapabilen insan için, şehadet âlemini aşmak söz konusu olsa da burada, şehadet âlemini aşmanın, melekût âleminin tamamına ulaşmak anlamına gelmediğini vurgulamak gerekir. Bu ikili ayırım için; *“burası ve orası”* değil, *“burası ve ötesi”* tabiri durumu daha iyi açıklayacaktır. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; mülk de, melekût da Tanrı'nın fiili olan *âleme* ilişkin bir sınıflandırmadır ve mülk âleminde de melekût âleminde de yaşanan her tecrübe sonuç itibarıyla Tanrı'nın fiilleri sahası içerisinde gerçekleşmektedir.

Gazâlî'nin âleme ilişkin bu ikili ayırımının yanında, onun *dünya* ve *ahiret* şeklindeki bir ayırımıyla da karşılaşırız. O, eserlerinde dünya ve ahiretin ne olduğunu, genellikle birbirlerine olan nispetini esas alarak açıklar. Söz gelimi o, din yolunun konaklarından bir konak olarak tanımladığı dünyayı bazen bir tarlaya, bazen yolculuk esnasındaki bir konaklama yerine, bazen yolcuları Tanrı'ya götüren bir yola, bazen de yolcuların azıklanması için kurulmuş süslü bir pazara benzeter.⁴² Dünyanın ahiretin tarlası olmasını, *“dinin nizamı, dünyanın nizamına bağlıdır”*⁴³ şeklinde anlayan Gazâlî, dünyayı ahiret için bir azıklanma yeri olarak kabul eder. Ona göre, dünyanın yaratılış amacı, ahiret için kendisinden azıklanılmasıdır.⁴⁴

Tanrı'ya ulaşabilmek [vusûl] için, insanın bedende iskân etmesi ve dünyadan geçmesi gerektiğini savunan Gazâlî, en yüce konağa ulaşmanın yolunun en aşağıdaki konaktan geçmekle sağlanabileceğini söyler. Ona göre ahiretin tarlası olan dünya, hidayet konaklarından bir konaktır. İki konaktan aşağıda olanı olduğu için ona *dünya* ismi verilmiştir.⁴⁵

Gazâlî, dünyanın bir konak yeri olmasını, bazen bir deniz yolculuğu, bazen bir hac yolculuğu, bazen de Allah'a doğru olan bir yolculuk örnekleriyle açıklamaya çalışır. Deniz yolculuğu örneğine göre dünya, bu yolculuk esnasında asli ihtiyaçların giderilmesi amacıyla kısa süreliğine uğranılan bir ada gibidir. İşini çabucak halledenler yolculuğa devam edecek, adanın güzelliklerine dalıp gemiyi kaçıranlar vahşi hayvanlara yem olacaktır. Hac yolculuğu örneğine göre ise dünyaya dalmak, hac yoluna çıkıp çölde hayvanını yemlemek ve semirtmekle uğraşmaya dalarak arkadaşlarını ve haccı kaçırp, çölün tehlikeleriyle baş başa kalmak demektir. Allah'a yapılan bir yolculuk örneğinde ise dünya, bu yolculuğun konaklarından bir konak mesabesinde. Dünya bu yolun ortasına kurulmuş bir han gibidir. Yol için gerekli erzaklar bu handa mevcuttur. Bu handan ahireti için ihtiyacı kadarıyla yetinen kurtulacak, handaki lezzetlere dalanlarsa helak olacaktır.⁴⁶ Bu konuda Gazâlî şu tavsiyede bulunur: *“Sen yolcusun, menzilin ise ahirettir. Yolcu, rahat edemez, zorluklara tahammül etmek zorundadır. Şayet durur da, rahat edeyim derse, yolda kalır ve helak olur.”*⁴⁷

³⁸ Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, 108; Gazâlî, *el-Erbain fi Usûlü'd-Dîn*, 49.

³⁹ Gazâlî, “Mişkâtü'l-Envâr”, 298-99.

⁴⁰ Gazâlî, 291.

⁴¹ Gazâlî, 291.

⁴² Ebû Hâmid Gazâlî, *Kimya-i Saâdet - Mutluluk Hazinesi*, çev. A. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınları, 2015), 60.

⁴³ Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, 20; Ebû Hâmid Gazâlî, *Mizânü'l-Amel* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1964), 372.

⁴⁴ Gazâlî, *el-Erbain fi Usûlü'd-Dîn*, 180.

⁴⁵ Gazâlî, 880-81; Gazâlî, *Kimya-i Saâdet - Mutluluk Hazinesi*, 60.

⁴⁶ Gazâlî, *el-Erbain fi Usûlü'd-Dîn*, 180-81; Gazâlî, *Kimya-i Saâdet - Mutluluk Hazinesi*, 61.

⁴⁷ Gazâlî, *el-Erbain fi Usûlü'd-Dîn*, 333.

Yolculuk örneklerinden de anlaşıldığı üzere Gazâlî'ye göre dünya, uzun bir yolculuğun kısa süreli konağı olmaktan başka bir şey değildir. Ruh, bedenle birlikteliğinden sonra da var olmaya devam edecektir. Dolayısıyla, ruh için bedenle geçirdiği süre, kendi uzun yolculuğuna nispetle çok kısadır. Bu dünya, ruhun yolculuğunun devamı için, uğranılması ve azıklanılması açısından zorunlu ve fakat uzun süre kalmayı isteyip, kendisine kalıcıymış gibi yaklaşılması açısından ise zararlı bir yerden ibarettir. Gazâlî şöyle der: “*Dünya hakkında Allah’ın sünneti, orada kalanlar için değil, oradan geçenler için bir ağırlama yeri olmasıdır.*”⁴⁸ Başka bir yerde de o, dünya hakkında şu açıklamayı yapar: “*Dünya, kendisini sürekli kalınacak bir yer ya da bir vatan olarak görenleri değil; bir vasıta [âlet] ve bir konaklama yeri olarak görenleri Allah’a ulaştırır.*”⁴⁹ Dolayısıyla dünya, ahiretin kazanılması için uğranması zorunlu bir yerdir, sonsuz mutluluğu kazandıracak olmasıyla çok değerlidir ve fakat ahiretin kaybedilmesine sebep de olabileceği için tehlikesi de görülmelidir. Kendisinde hem hayrı hem de şerri barındırması açısından dünyayı bir yılan benzeten Gazâlî, onda zehrin de panzehrin de mevcut olduğunu, işi bilen kişinin ondan panzehir elde ederken, gafil kişinin onun zehri ile öleceğini belirtir.⁵⁰

“*İnsanın ölümden önceki haleti, dünyası; ölümden sonraki haleti ise ahiretidir*”⁵¹ diyen Gazâlî, ölümden sonra kişiye eşlik etmeyecek her şeyin de dünyadan olduğunu kabul eder.⁵² İlim, marifet ve hürriyeti ise dünyada oldukları halde dünyadan olmayan şeyler olarak görür. Ona göre, ölümden sonra kişiyle kalacak olan bu şeyler basiret ehline haz vericidir. Bu üçü dışında, insana haz veren her şey kişinin kendi dünyasındandır.⁵³ Dünya ve ahiret ilişkisini, “*gündüz ahirete, gece dünyaya delildir, uyku da ölümün şahididir*”⁵⁴ şeklinde açıklayan Gazâlî; *Mişkât*’ta, dünya ve ahireti, beşeri nurani cevhere arız olan, birbirine karşılıklı/muvâzî [mütেকâbil] ve hizalı/paralel [mütেকâzî] iki şey olarak tanımlar.⁵⁵ Ona göre, dünya ve ahiret her ne kadar birbirlerine benzeseler de, gece geldiğinde gündüzün, gündüz geldiğinde gecenin gitmesi gibi birbirlerini dışlarlar. Dünya ve ahiretin birbirini dışlamasına ilişkin Gazâlî’nin bir başka benzetmesi ise aynı kocaya eş olan ve birbirlerini çekemeyen, dolayısıyla da birisi memnun edildiğinde diğeri kırılacak olan iki kıskanç kadın örneğidir.⁵⁶

Bazen de âlemin tümünü bir insan vücuduna benzeten Gazâlî, göklerdeki, yerdeki ve aralarında bulunanların tamamını da ayrı ayrı görevleri olup birbirlerine yardımda bulunan organlara benzetir. Bu organlar arasındaki tertip ve düzen, en güzel şekliyle Tanrı tarafından oluşturulmuştur.⁵⁷

Başka amaçlarla da kullandığı ayna benzetmesini dünya ve ahiret için de kullanan Gazâlî, “*dünya ahiretin aynasıdır*” der. Bu görüşünü açıklarken de, dünyanın şehadet âleminden, ahiretin ise gayb âleminden ibaret olduğunu söyler. Buradan hareketle şehadet âleminin gayb âlemi için bir ayna konumunda olduğu anlaşılır. Aynadaki suretin, kendisine bakan kişinin suretine tabi olması gibi, şehadet âlemi de gayb âlemine tabidir. Her iki âlem arasındaki benzerliğin ortaya konması açısından ayna örneği yeteri kadar açık olmakla birlikte Gazâlî, aynaya ilişkin başka bir şeye daha dikkat çekerek; “*aynadaki suret, vücut mertebesi olarak ikinci sırada yer alsada, görülme bakımından ilk sırada yer alır*” der. Diğer bir ifadeyle kendisini görmek isteyen kişi, önce aynadaki suretini görür, daha sonra benzetme/hikâye yoluyla kendi suretine ilişkin bir marifet edinir. Aynı şekilde mülk ve şehadet âlemi, gayb ve melekût âlemi için bir benzerdir/simülasyondur.⁵⁸ Melekût âlemi varlıkta önce olup şehadet âlemi onun yansıması olarak sonra gelse de melekût âlemine ilişkin marifet söz konusu olduğunda, şehadet âlemi önce gelmektedir. Dolayısıyla melekût âlemine ilişkin marifetlerin şehadet âlemine ilişkin tecrübelerden yola çıkılarak elde edilebileceği rahatlıkla söylenebilir.

Gazâlî, Tanrı’nın fiili olarak âlemin O’nu tanımaya bir vasıta olmasını, *merdiven* ve *yazı* örnekleriyle açıklar. İki farklı seviyeyi birleştiren, aşağıda olan ile yukarıda olan arasındaki bağlantıyı sağlayan merdiven gibi, âlem de Tanrı ile insan arasındaki bağlantıyı sağlayan bir vasıttır. “*Hissî âlem, aklî âleme bir merdivendir*” diyen Gazâlî, her iki âlem arasında bir bağ [ittisal] ve uygunluğun [münasebet] bulunmaması halinde, aklî âleme yükselme yolunun kapanmış olacağı kanaatindedir. Bu yolun kapalı olması ise Tanrı’ya yaklaşmayı imkânsız kılacaktır.⁵⁹ Başka bir yerde de Gazâlî, âlemi akıllı kimselerin kendi dereceleri oranında

⁴⁸ Gazâlî, 185.

⁴⁹ Gazâlî, *Ihyâ-u Ulumi’-d-Dîn*, 20.

⁵⁰ Gazâlî, *Mizânü’l-Amel*, 372.

⁵¹ Gazâlî, *el-Erbain fi Usûlü’-d-Dîn*, 179; Gazâlî, *Kimya-i Saâdet - Mutluluk Hazinesi*, 60.

⁵² Ebû Hâmid Gazâlî, “er-Risâletü’l-Va’ziyye”, içinde *Mecmûatü Resâli’l-İmami’l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, ty.), 316.

⁵³ Gazâlî, *el-Erbain fi Usûlü’-d-Dîn*, 179; Gazâlî, *Mizânü’l-Amel*, 372.

⁵⁴ Ebû Hâmid Gazâlî, “Minhâcü’l-Ârifin”, içinde *Mecmûatü Resâli’l-İmami’l-Gazâlî* (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, ty.), 229.

⁵⁵ Gazâlî, “Mişkâtü’l-Envâr”, 301.

⁵⁶ Ebû Hâmid Gazâlî, *Minhâcü’l-Âbidin ilâ Cenneti Rabbi’l-Âlemin* (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1989), 83.

⁵⁷ Gazâlî, *el-Maksadü’l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi’l-Hüsnâ*, 60.

⁵⁸ Gazâlî, *Ihyâ-u Ulumi’-d-Dîn*, 1445.

⁵⁹ Gazâlî, “Mişkâtü’l-Envâr”, 298-99.

okuyabildikleri, Tanrısal manalar içeren bir yazıya benzetir. Bu yazıyı okumayı da “her şeyi, konulduğu hikmet üzere anlamak” şeklinde açıklar.⁶⁰ Kâtibin yazdığı bir kelimeyi gören kişide, o kâtibin, âlim, kadir, işiten ve gören sıfatlarına sahip olduğuna ilişkin yakînî bilgi hâsıl olur. Hatta kâtibini görmese de sadece yazılmış bir kelimeyi görse, yine âlim, kâdir, işiten, gören, hayat sahibi vs. sıfatlarına sahip bir kâtibin varlığına ilişkin kişide yakînî bilgi hâsıl olur. Nasıl bir kelime dahi bu sıfatlara kesin olarak şahitlik ediyorsa, aynı şekilde, göklerde ve yerde her bir zerre, onları takdir ve tahsis etmiş bir düzenleyiciye şahitlik ederler.⁶¹

Tanrı dışında, varlık sahasında bulunan her şey, O’nun fiili ve yaratığıdır. Cevher, araz, sıfat ve mevsuftan her zerrede O’nun hikmet, kudret, celal ve azametini ortaya koyan harikalar [acâib] ve şaşılacak şeyler [ğarâib] vardır. Bunları saymak ise mümkün değildir.⁶² Mademki Tanrı dışındaki her şey O’nun fiilidir, o halde mevcudata O’nun fiilleri olarak bakan kişi, onları bir gök ya da ağaç olarak değil, O’nun bir sanatı olarak görecektir. Dolayısıyla mevcudata ilişkin her marifet rubûbiyet sahası içinde yer alacaktır.⁶³ Eşyaya, Tanrı’nın fiili olarak bakan kişinin; “O’ndan başka bir şey bilmiyorum” ya da “O’ndan başkasını görmüyorum” demesi mümkündür. Bu durumu Gazâlî, ufukta güneşi ve ışığını gören kişinin; “güneşten başkasını görmüyorum” demesine benzetir. Aslında ışık güneştedir ve onun dışında bir şey değildir. Bunun gibi, tüm mevcudat da, ezeli kudretin nurlarından bir nur, eserlerinden bir eserdir.⁶⁴

İnsanların ve içerisindeki sebepleriyle birlikte dünyanın Tanrı’ya ulaşmak [vusûl] için yaratılmış olduğunu belirten Gazâlî, bunun sağlanması için zikir ve fikir gerektiğini, bunlar için de bedeninin devam etmesi gerektiğini belirtir. Bedenin devamını sağlamak gıda, su ve hava iledir. Onların oluşması da yerin ve göğün yaratılmasına bağlıdır. Bunlar beden içindir, beden de beşerî ruhun [nefs] binitidir. “Kim, bir şeyi Allah’a itaat dışında kullanırsa, O’nun nimetine nankörlük etmiş olur”⁶⁵ diyen Gazâlî’ye göre, âlemdeki her şey kendisi vasıtasıyla Tanrı bilinsin diye yaratılmışlardır. İlgili amaçları dışında kullanımları nimete nankörlük etmek demektir.

4. SONUÇ

Gazâlî, eserlerinde Tanrı’dan bahsederken O’nun zatı, sıfatları ve fiilleri şeklinde bir ayrımı gözetir. Ona göre varlık kümesi, Tanrı’nın zatı, zatı ile kaim sıfatları ve Tanrı’nın fiillerinden müteşekkildir. Tanrı, varlık ismine layık olan yani gerçek manada var olan, varlığı kendinden olandır. Gerçek varlık O’dur ve O’nun dışındaki her şey, kendi nefesine bakan yönüyle yokluk, O’na bakan yönüyle varlık sayılır. Bizatihi varlığı ve varlığının devamı kendinden olan, kendisi dışındaki varlıkların da varolmasının ve varlığını sürdürmesinin kaynağı olan O’dur. Tanrı, zatı ve sıfatları itibariyle biricik varlıktır ve kendisi dışındaki hiçbir varlık, ne bilgi, ne de tecrübe ile O’nu ihata edemez.

Gazâlî, Tanrı’yı bu kadar takdis ve tenzih ederken, onu büsbütün âlemden ve insandan uzaklaştırmaz. Tanrı, tecrübe sınırlarımıza giren eşyadan münezzehe ve aşkın olmakla birlikte, varlıklar kümesindeki en apaçık olandır. O, cismani olmaktan münezzehe bir yakınlık ile kullarına her şeyden çok daha yakın olandır.

Âlem, Tanrı’nın fiillerinden ibarettir. O, her ne kadar ayrı bir varlık sahası olarak isimlendirilse de, hakikatte varlığının kaynağı ve devamı Tanrı’ya tâbidir. Âlem, İnsanın duyularına açık olup olmaması açısından mülk ve melekût olarak ikiye ayrılır. Melekût âlemine nispetle mülk âlemi, öze nispetle kabuk, ruha nispetle beden, nura nispetle zulmet ve yükseğe nispetle aşağı gibidir. Her fiil faili hakkında bilgi vericidir. Âlem de kendisi vasıtasıyla Tanrı hakkında bilgi edinilsin diye yaratılmıştır. Tanrı rahmeti gereği, insanların duyularıyla şahit oldukları âlemi, henüz şahit olamadıkları âleme benzer kılmış ve buradan oraya yükselmenin yolunu açmıştır. Beden, ruhu; mülk âlemi, melekût âlemini; dünya, ahireti; bütün âlem ise Tanrı’yı tanıttırıcıdır. Birinciler ikincilere yükselmeyi sağlayan merdivenler gibidir. Bu yaratılış amacı dışında âleme yaklaşmak ise nimete nankörlük etmektir.

KAYNAKÇA

Gazâlî, Ebû Hâmid. “el-Ecvibetü’l-Gazâlîyye fi’l-Mesâilî’l-Uhrevîyye el-Maznûnu’s-Sağîr”. İçinde Mecmûatü Resâilî’l-İmami’l-Gazâlî, 381-91. Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, ty.

———. el-Erbaîn fi Usûlü’l-Dîn. Beyrut: Dâru’l-Minhâc, 2011.

———. el-İktisâd fi’l-İ’tikâd. Ankara: AÜİF Yayınları, 1962.

⁶⁰ Gazâlî, “Mi’râcî’s-Sâlikîn”, 54.

⁶¹ Gazâlî, *el-Maksadü’l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi’l-Hüsna*, 114.

⁶² Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi’l-Dîn*, 1811.

⁶³ Gazâlî, *el-Maksadü’l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi’l-Hüsna*, 41-42.

⁶⁴ Gazâlî, 41-42.

⁶⁵ Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi’l-Dîn*, 1432.

- . el-Maksadü'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsna. Dımeşk: Matbaatu's-Sabah, 1999.
- . “el-Maznûnu bihî alâ Ğayr-i Ehlihî - Maznûnu Kebîr”. İçinde Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî, 355-81. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, ty.
- . “el-Munkızu mine'd-Dalâl”. İçinde Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî, 578-608. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, ty.
- . “er-Risâletü'l-Va'ziyye”. İçinde Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî, 316-19. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, ty.
- . “Faysalu't-Tefrika”. İçinde Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî, 253-74. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, ty.
- . İhyâ-u Ulumi'd-Dîn. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- . “İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm”. İçinde Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî, 319-55. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, ty.
- . “Kavâidu'l-Akâid fi't-Tevhîd”. İçinde Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî, 174-78. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, ty.
- . Kimya-i Saâdet - Mutluluk Hazinesi. Çeviren A. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınları, 2015.
- . Meâricu'l-Kuds fi Medârici Ma'rifeti'n-Nefs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- . Minhâcü'l-Âbidîn ilâ Cenneti Rabbi'l-Âlemîn. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.
- . “Minhâcü'l-Ârifîn”. İçinde Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî, 229-39. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, ty.
- . “Mi'râcü's-Sâlikîn”. İçinde Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî, 50-100. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, ty.
- . “Mişkâtü'l-Envâr”. İçinde Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî, 286-312. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, ty.
- . Mîzânü'l-Amel. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1964.
- . “Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn”. İçinde Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî, 100-174. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, ty.